

Lenin a materialista dialektika kidolgozásáért

(A „Filozófiai füzetek” új kiadása: Lenin Művei 38. kötet)

MOLNÁR LÁSZLÓ

Lenin filozófiai munkássága elsősorban a dialektikus materializmus ismeretelmélete és a materialista dialektika fejlesztése szempontjából jelentős. A természettudományok rohamos fejlődése a századfordulón, a „fizikai” idealizmus és a machizmus keletkezése arra ösztönözte Lenint, hogy a machista filozófia cáfolatán keresztül kifejtsen a marxista ismeretelméletet. Ennek szerves folytatása a materialista dialektika továbbfejlesztésére irányuló munkássága az 1910-es években, amely „Filozófiai füzetek” címen jelent meg. Lenin, filozófiai jegyzeteiben, az objektív és szubjektív dialektikát egységben jellemzi, de a fő súlyt az utóbbira helyezi. Az objektív dialektikából feltárja a dialektika ismeretelméleti jelentőségét, a megismerés dialektikáját, a dialektikus logika kidolgozásának főbb tételeit, vagyis a dialektikát elsősorban a megismerés és a forradalmi cselekvés szempontjából fejleszti. Ez a nézőpont abban a híres, elméleti és gyakorlati szempontból rendkívül jelentős fogalmazásban összegeződik, hogy „Éppen a dialektika az ismeretelmélete . . . a marxizmusnak”.¹

A marxista filozófián belül az ismeretelmélet és a dialektika előtérbe kerülésének két alapvető oka van. Egyrészt a természettudomány óriási haladása egyes természettudósokat az ösztönös vagy a mechanikus materializmustól, a dialektika ismeretének hiányában, a relativizmuson keresztül a szubjektív idealizmushoz vezetette („fizikai idealizmus”).² A machizmus, amely a természettudományhoz kapcsolódó idealista áramlatból nőtt ki, az új tudományos eredményekből elsősorban ismeretelméletileg vont le szubjektív idealista következtetéseket. Ezért Lenin elsősorban az ismeretelmélet területén cáfolta a machizmust. Az ismeretelmélet előtérbe kerülését azonban szükség-szerűvé tette az objektív történelmi helyzet is, a forradalmi szituáció fokozatos kialakulása és érlelődése a század második évtizedében. A proletárforradalom közelsége végtelenül megnövelte a forradalmi erőknél, harci készségüknek, általában a *szubjektív tényező*nek a szerepét. Általános filozófiai szempontból éppen az ismeretelmélet és a dialektika az, amely elméletileg megalapozza a forradalmi átalakulásért harcoló szubjektív tényezők szerepét, feladatát és cselekvési lehetőségeit. Főként ezzel magyarázható, hogy Lenin ebben az időben éppen a dialektikát mint filozófiai tudományt igyekezett kidolgozni, hogy programot adott a kiépítéséhez, s elsősorban a dialektika azon oldalát fejlesztette, amely az emberi megismeréssel és cselekvéssel, a *forradalmi aktivitással* szorosan összefügg. Így Lenin filozófiai jegyzetei szerves kapcsolatban vannak a proletariátus forradalmi mozgalmával. A „Filozófiai füzetek”-

¹ V. I. Lenin Művei 38. köt. Filozófiai füzetek. Bp. 1961. 350. o.

² Lenin: Materializmus és empiriokriticismus. Szikra, Bp. 1949. 315. o.

ben kifejtett, látszólag elvont filozófiai tételek Lenin politikai írásaiban öltének testet, és ezeken keresztül a proletariátus forradalmi gyakorlatát segítik érlelni és a forradalomhoz fejleszteni.³ E jegyzetek olyan szempontból is tanulságosak és példamutatók számunkra, hogy megmutatják: a filozófiai tudományos munka nem állhat meg a szélső absztrakcióknál, hanem a gyakorlatot — a tudományos és a társadalmi-politikai tevékenységet — kell szolgálnia.

*

Hazánkban először 1954-ben, Lenin halálának 30. évfordulójára jelent meg a „Filozófiai füzetek” című, jegyzeteket tartalmazó gyűjteményes kötet. A közelmúltban látott napvilágot *Lenin Műveinek 38. kötete*, amelynek alcíme: „Filozófiai füzetek”. Azokat a filozófiai feljegyzéseket tartalmazza, amelyeket 1895—1916 között készített Lenin. A századforduló idejéről megtalálhatók a kötetben: Marx és Engels „A Szent Család” c. művének konspektusa, a Fr. Überweg, Fr. Paulsen („Bevezetés a filozófiába”, 1899), E. Haeckel műveivel kapcsolatos megjegyzések, jegyzetek a Sorbonne könyvtárában levő természettudományi és filozófiai könyvekről. 1909-ben tanulmányozta Lenin Feuerbach „Előadások a vallás lényegéről” c. művét, és fontos megjegyzéseket tett vele kapcsolatban.

A 38. kötet fő tartalma *Hegel műveivel kapcsolatos feljegyzések*, amelyeket 1914—16 között készített Lenin a berni könyvtárban. Ezek közül is a legjelentősebb „A logika tudománya” és az „Előadások a filozófia történetéről” c. művek konspektusa, végül Hegel dialektikájának (logikájának) vázlatja. Ebben az időben írta Lenin „A dialektika kérdéséhez” c. ragyogó munkáját, amely a legösszefüggőbb jellegű, s a materialista dialektika ismeretelméleti oldalának kidolgozása szempontjából a legjelentősebb tanulmány a jegyzetek között. A kötet tartalmazza Hegel „Előadások a történet filozófiájáról” c. művének konspektusát; továbbá olyan művekkel kapcsolatos megjegyzéseket is, amelyek a hegeli filozófiával (dialektikával), Marx és Hegel viszonyával foglalkoznak (G. Noël: Hegel Logikája, J. Plenge: Marx és Hegel, jegyzetek Hegel „Logika”-jára vonatkozó munkák recenzióiról.)

Megtalálhatók a kötetben a dialektika történetével foglalkozó művek olvasása közben készített feljegyzések is. Ilyeneknek tekinthetők Lassalle „Az epehoszi homályos Herakleitosz filozófiája” c. művének konspektusa, Arisztotelész „Metafizika” c. művének konspektusa és Feuerbach „Leibniz filozófiájának ábrázolása, kifejtése és kritikája” c. művével kapcsolatos megjegyzések.

Ugyancsak az 1914—16-os években számos természettudományi, a természettudomány filozófiai kérdéseivel foglalkozó művet is áttanulmányozott Lenin, és sok olyan megjegyzést tett, amelyek ma is segítséget adnak a természettudományok filozófiai problémáinak kidolgozásához. Megemlíthetők példaként P. Volkmann „A természettudományok ismeretelméleti alapelemei és kapcsolatuk a jelenkor szellemi életével” (Lipcse és Berlin, 1910.). M. Verworn „A biogénhipotézis. Kritikai-kísérleti tanulmány az élő szubsztanciában végbemenő folyamatokról” (Jéna, 1903.). F. Dannemann „Hogyan keletkezett a világegyetem szerkezetére vonatkozó nézetek az ókortól napjainkig” (Stuttgart, 1912.), Th. Lipps „Természettudomány és világnézet”

³ Lenin Művei 38. köt. id. kiad. VIII. o. Szecsődi László: Lenin Filozófiai füzetek. Társadalmi Szemle, 1954. 8—9. sz. 140—160. o.

(Heidelberg, 1906.), A. Aliota „Az idealista reakció a tudomány ellen” (Palermó, 1912.) c. művek recenziói.

Megtalálhatók a 38. kötetben egyéb filozófiai tárgyú könyvek tanulmányozása közben tett feljegyzések is. Például P. Genoff „Feuerbach ismeretelmélete és metafizikája” (Lipcse, 1914.), R. B. Perry „A mai filozófiai irányzatok: a naturalizmus, idealizmus, pragmatizmus és realizmus kritikai szemléje, William James filozófiájának szinopsziséval” (London és New-York, 1912.) és Hilferding „A fináncetőke. A kapitalizmus legújabb fejlődési szakasza” (Moszkva, 1912.) c. művek recenziói említhetők. A kötet tartalmaz egyéb filozófiai, természettudományos és más tárgyú könyvekről írt kisebb feljegyzéseket is.

Terjedelmes részben könyvekbe írt megjegyzések foglalnak helyet a kötetben. Lenin tanulmányozta Plechanov „A marxizmus alapvető kérdései” (Szentpétervár, 1908.) és „N. G. Csernyisevszkij” (Szentpétervár, 1910.) c. műveit, és megjegyzéseket fűz hozzájuk. Ugyancsak beírások találhatók A. Rey „A modern filozófia” (Párizs, 1908.) c. kötetében. Teljes terjedelmében tartalmazza a kötet Lenin jegyzeteit és kiemeléseit A. Gyeborin „Dialektikus materializmus” (Szentpétervár, 1909.) c. tanulmányáról. Végül megtaláljuk V. Suljatyikov „A kapitalizmus igazolása a nyugat-európai filozófiában. Descartes-tól E. Machig.” (Moszkva, 1909.) c. művébe írt bejegyzéseket.

Közli a kötet az SZKP KB mellett működő Marxizmus—Leninizmus Intézet előszavát a 38. kötet 1958-as moszkvai kiadásához, továbbá a jelen magyar kiadáshoz írt bevezetést. A kötet a tanulmányozást elősegítő jegyzeteket tartalmaz, s megtalálható benne a Lenin által idézett és említett irodalom jegyzéke, végül névmutató és tárgymutató.

Lenin Művei 38. kötete alapvetően azokból a munkákból áll, mint a „Filozófiai füzetek” c. kötet 1954-es kiadása. Tartalma azonban bővebb, és néhány vonatkozásban formai-szerkesztési szempontból is különbözik attól. Olyan filozófiai és természettudományi tárgyú könyvekről készített feljegyzések is megtalálhatók benne, amelyek az 1954-es kiadásban nem voltak meg. Pl. Perry „A mai filozófiai irányzatok . . .”, Aliota „Az idealista reakció a tudomány ellen” c. művekről írt recenziókkal, Hilferding-nek „A fináncetőke” c. művében Machra vonatkozó részével kapcsolatos megjegyzések. A 38-as kötet, az 1954-es kiadástól eltérően, tartalmazza Leninnek Plechanov „A marxizmus alapvető kérdései”, „N. G. Csernyisevszkij”, A. Rey „A modern filozófia”, V. Suljatyikov „A kapitalizmus igazolása a nyugat-európai filozófiában . . .”, Gyeborin „Dialektikus materializmus” c. művekbe írt megjegyzéseit is. A Plechanovnak „A marxizmus alapvető kérdései” és Gyeborinnak „Dialektikus materializmus” c. művében található megjegyzések először Lenin Művei 38. kötetében jelentek meg teljes egészükben oroszul is (1958), és most magyarul is. Az 1954-es magyar kiadásban Gyeborin idézett művének csak a filozófiatörténettel és az idealista filozófia bírálatával kapcsolatos részei szerepeltek, s a fő cél Lenin megjegyzéseinek ismertetése volt. A jelen kiadásban emellett Gyeborin művének a dialektikus materializmussal kapcsolatos részei és Lenin idevonatkozó kritikai megjegyzései is megtalálhatók. Ezek több vonatkozásban a dialektikus materializmus pozitív kifejtését adják. Így hasznos tételek találhatók a tanulmányban a dialektikus materializmus ismeretelméletével, a lételmélet és az ismeretelmélet viszonyával kapcsolatban.

A Filozófiai füzetek (38. kötet) tanulmányozásának elősegítését szolgálja a Lenin által idézett és említett irodalom kibővített jegyzéke. A fordítás terén

végrehajtott változtatások is könnyítik a mű feldolgozását. (Idegen szavakat magyar fordításban találunk; még pontosabban adják vissza az eredeti kézirat gondolatait stb.)

A Filozófiai füzetek tanulmányozásánál, feldolgozásánál figyelembe kell venni a *mű jellegét*. A feljegyzések az egyes munkák tanulmányozása közben keletkeztek, s nem sajtó számára kész állapotban dolgozta ki őket Lenin, hanem a materialista dialektikáról és ismeretelméletről később megírandó mű előmunkálatai voltak. Lenin filozófiai jegyzeteiben a marxista filozófia kidolgozásra váró problémáinak igazi kincsestárát találjuk. Hosszú időn keresztül ezek a megjegyzések jórészt feledésbe merültek; a lenini irányvonal győzelmével a kommunista mozgalomban létrejött a politikai feltétele annak, hogy a marxista filozófiai tudományos munka komolyan feldolgozza Lenin jegyzetek formájában hagyott örökségét. A marxista filozófia továbbfejlődésének egyik fő útja és elméleti forrása napjainkban az a program és az általa meghatározott az az irány, amelyet a Filozófiai füzetekben találunk. A mai marxista filozófus nemzedéknek elsődrendű kötelessége kidolgozni azokat a témákat, amelyeket Lenin vázlatyszerűen megjelöl művében. Útmutatást találunk a jegyzetekben arra is, hogyan kell kidolgozni az egyes témákat, hogyan kell őket a filozófiai tudományos munka során megközelíteni. Vagyis Lenin nemcsak a témákat jelöli meg, hanem sok helyen utal a kidolgozásuk módszerére is.

Súlyosan vétenénk a marxista tudományosság, a materialista dialektika gnoszeológiai követelményei ellen, ha Lenin megjegyzéseit, tömör mondatait, kiemeléseit stb. befejezett, végleges tételeknek tekintenénk, vagyis metafizikusan abszolutizálnánk őket. Ilyen jellegű mű tanulmányozásakor, feldolgozásakor még nagyobb a dogmatizmus veszélye, mint más munkáknál. Figyelembe kell venni Lenin gondolatai kialakulásának konkrét körülményeit, azt, hogy mindig egy adott filozófiai munka olvasása közben írta a feljegyzéseket, s a tanulmányozott mű szerzőjének gondolatmenetéből indult ki. Ezért sem lehet teljeseeknek és befejezetteknek tekinteni a feljegyzéseket. Helyenként viszont leszögezi Lenin a mű tanulmányozása során kialakult nézeteit, a tanulságokat, s főként ekkor fejleszti tovább a marxista filozófiát, és ad programot a további kidolgozáshoz. Ilyen rész pl. a dialektika mozzanatainak felsorolása vagy „A dialektika kérdéséhez” c. tanulmány stb.

*

Lenin művében a marxista filozófiának olyan sok problémájával foglalkozik, hogy ezek méltatása egy tanulmány keretében még megközelítőleg sem lehetséges. E cikk vázlatosan utal a Filozófiai füzetek főbb kérdéseire, majd részletesebben elemzi a mű központi gondolatát, a materialista dialektikát (és ismeretelméletet).

Lenin F. Engels és K. Marx „A Szent Család vagy a kritikai kritika kritikája” c. művét részletesen feldolgozza, és fontos megjegyzéseket tesz Marx és Engels politikai és filozófiai fejlődésével kapcsolatban. Ismeretes, Engels és Marx 1844-ben írták e művet, amely igen fontos állomásnak tekinthető az érett marxizmus létrejöttének folyamatában. Lenin figyelemmel kíséri Marx és Engels fejlődését a radikális demokratizmustól a kommunizmusig, amely, a hegeli filozófián áthaladva, a történelem materialista felfogásához vezet. Megállapítja, hogy a műben világosan megfigyelhető a hegeli filozófiáról a tudományos szocializmusra való átmenet, látható, hogyan tér át Marx az

új eszmekörre. Marxnak „már majdnem kialakult” a proletariátus történelmi szerepéről vallott nézete. Megjegyzi Lenin, hogy a tudományos szocializmus megalapítóinak e műve megmutatja, „Marx hogyan közeledik egész 'rendszerének' . . . alapeszméjéhez, nevezetesen a társadalmi termelési viszonyok eszméjéhez”.⁴ Másik helyen kiemeli Marx közeledését a materialista történelemfelfogáshoz, ott, ahol Marx — B. Bauerrel és társaival szemben — fellép az ellen, hogy a történelmi mozgásból kizárják „az embernek a természethez való elméleti és gyakorlati magatartását, a természettudományt és az ipart . . .”. Marx már látja, hogy egy történelmi időszakot akkor lehet megismerni, ha figyelembe vesszük „ez időszak iparát, magának az életnek a közvetlen termelési módját . . .”.⁵ E megjegyzéseken kívül Lenin több, a filozófiatörténettel kapcsolatos kiemelést is tesz. Továbbá felhívja a figyelmet az „eszme” és a „tömeg” viszonyának kérdésére, a néptömegek szerepéről kialakított marxi tanítás fontosságára.

Jelentős helyet foglal el a jegyzetek között a *marxizmus filozófiai forrásainak* értékelése. A *hegeli filozófia* megítélésében Lenin teljes egészében Marx és Engels álláspontján áll. A Filozófiai füzetek fontos támpontot jelentenek Hegel helyes, a valóságnak megfelelő értékeléséhez. Ezt annál is fontosabb kiemelni, mert az 1947-es orosz és az 1954-es magyar kiadás előszava, a Filozófiai füzetek tartalmával ellentétben, egyoldalúan csak a negatív oldalt, az idealizmust és a miszticizmust emeli ki, és reakciós filozófiának állítja be a hegeli filozófiát.⁶ A Filozófiai füzeteken végighúzódik a hegeli filozófia sokoldalú jellemzése, pozitív és negatív oldalának kiemelése. Lenin a Hegel-értékelésben Marx és Engels felfogását folytatja. Marx és Engels a „Szent Család” c. műben Hegel Phänomenológiájával kapcsolatban kiemeli a hegeli gondolat objektív idealizmusát, amely fejetetejére állítja a világot. Művében Hegel azt akarja bizonyítani, hogy „az öntudat az egyetlen és egész realitás . . .”; a mű végeredménye a „legkonzervatív filozófia” lett. De megállapítja Marx és Engels azt is, hogy Hegel Phänomenológiája „a spekuláció eredendő bűne ellenére sok ponton az emberi viszonyok egy valóságos jellemzésének elemeit adja . . .”.⁷ Lenin Marx Hegel-kritikájával kapcsolatban megállapítja: „Itt rendkívül érdekes az a megjegyzés, hogy Hegel a spekulatív ábrázoláson belül 'nagyon gyakran' valóságos, magát a dolgot megragadó ábrázolást nyújt”.⁸ Egy másik helyen a hegeli Logika utolsó lapjait olvasva, Lenin Engels „Feuerbach” című művére utal, megállapítva azt, hogy igaza volt Engelsnek: Hegel rendszere a fejetetejére állított materializmus. Majd részletesebben megmagyarázza ezt a következőképpen: „Figyelemre méltó, hogy az 'abszolút eszméről' szóló egész fejezetben jóformán egy árva szó sincs Istenről . . . és azon kívül — ezt NB — a fejezet szinte nem tartalmaz sajátosan *idealizmust*, hanem fő tárgya a *dialektikus módszer*. Hegel logikájának eredménye és összefoglalása, végső szava és lényege a *dialektikus módszer* — ez rendkívül figyelemre méltó. És még egy: Hegelnek ebben a *legidealistikusabb* művében *legkevesebb* az idealizmus, *legtöbb* a materializmus. 'Ellentmondó' de tény!”⁹ Arra is utal Lenin, hogyan kell olvasni, értelmezni és feldolgozni Hegelt. „Hülyeség az

⁴ Lenin Műv. 38. köt. id. kiad. 12—13. o.

⁵ I. m. 29. o.

⁶ Lenin: Filozófiai füzetek. id. kiad. 5—6. o.

⁷ Lenin Műv. 38. köt. id. kiad. 31—32. o.

⁸ I. m. 13. o.

⁹ I. m. 219. o.

abszolútról. Egyáltalában igyekszem materialisztikusan olvasni Hegelt: Hegel a fejetetejére állított materializmus (Engels szerint) — vagyis nagyrészt kihajigálom az istenkét, az abszolútumot, a tiszta eszmét stb.”¹⁰ Az egész műben mindenütt nagyon kiemeli a dialektikus idealizmus („okos idealizmus”) jelentőségét, és tanulmányozásának, kritikai felhasználásának fontosságát.

Lenin itt példát mutat a filozófiatörténeti irányzatok, rendszerek, szemléiségek munkásságának dialektikus értékelésére. Nem veti el a hegeli filozófiát, hanem „kritikailag legyőzi”, kiemelve a pozitív, az előremutató, a tudományos marxista dialektika kidolgozása szempontjából haladó részeket. Lenin Hegel értékelésénél olyan koncepciót fejleszt ki, amely lehetővé teszi — s egyedül ez teszi lehetővé —, hogy a *materialista* dialektikus módszer, ennek részletes kiépítése szempontjából alaposan tanulmányozzuk a hegeli filozófiát. Lenin a hegeli filozófia idealista, miszticizmussal összhangban levő oldalát röviden elintézi, és *arccal a pozitív rész felé fordul*. Ez érthető, hisz a materialista dialektikának mint tudománynak a *kidolgozásán, továbbfejlesztésén* fáradozott, s éppen ezért Hegel filozófiájából a kritikailag felhasználható, a pozitív rész érdekelt. A hegeli filozófia lenini értékelése tehát a jövőbe néz: a materialista dialektika kidolgozása felé. Erről az álláspontonról tekintve a Hegel-értékelést, megállapítható, hogy az ma is igen aktuális. Időszerű közvetlenül azért, mert a filozófiai revizionizmus eltorzította a helyes marxista értékelést, másrészt közvetve, mert ma egyre inkább különösen fontosá válik a materialista dialektika részletes kidolgozása. Ebben a munkában a lenini útmutatás és az objektív valóságról szóló ismereteink mai rohamos átalakulásának, fejlődésének filozófiai általánosítása mellett értékes elméleti segítséget kaphatunk a hegeli logikából is, ezt materialista módon feldolgozva.

Feuerbach filozófiai értékelésével több helyen találkozunk a Filozófiai füzetekben. A „Szent Család” c. mű konspektusában Lenin kiemeli Marx és Engels jellemzését Feuerbachról, „aki elsőnek jellemezte a filozófiát¹¹ spekulatív és misztikus empiriának, s ezt ki is mutatta”.¹² Feuerbach a hegeli spekulációs rendszer bírálata során a metafizikai abszolút szellemet feloldotta „a természet alapján álló valóságos emberré”. A vallás bírálatát azzal fejezte be, hogy „egyszersmind felvázolta a nagy és mesteri alapvonásokat a *hegeli spekuláció* és következésképpen *minden metafizika kritikájához*”.¹³ Lenin éppen azt hangsúlyozza Feuerbach történelmi érdeméeként, hogy a hegeli rendszer bírálatán keresztül általában az idealizmus bírálatát adta. Az „Előadások a vallás lényegéről” c. művével kapcsolatos megjegyzésekben figyelemmel kíséri, hogyan állítja szembe Feuerbach a materializmust és az idealizmust, és jut közel a filozófia alapkérdésének meghatározásához. Megállapítja, hogy Feuerbach „világos, de nem mélyenszántó”, hogy Engels mélyebben határozza meg a materializmus és az idealizmus különbségét. Kiemeli Feuerbach érdemeit a hegeli spekulatív rendszer bírálatában. A metafizikai istenfogalom feuerbachi meghatározásához Lenin odaírja: „NB. mélységesen helyes! NB”. Feuerbach szerint „... a metafizikai Isten nem egyéb, mint a természetből kivonatolt legáltalánosabb tulajdonságok kompendiuma, foglalata, amelyet azonban az ember — ... a természet anyagától elválasztva — a képzelőerő segítségével

¹⁰ I. m. 86. o.

¹¹ Itt a „filozófiának” az idealista, spekulatív metafizikával azonos jelentése van.

¹² I. m. 11. o.

¹³ I. m. 28. o.

megint önálló szubjektummá vagy lényé változtat át”.¹⁴ A hegeli rendszer ellen felhozott érvekhez Lenin sokszor hozzáírja: „igen jó”, „kitűnő”, „NB” stb. Vagyis Feuerbach a materializmus talajáról helyes irányban bírálta a hegeli rendszert, egyben a vallást és minden idealizmust. Lenin több helyen a történelmi materializmus csíráit látja Feuerbach történelemfelfogásában, melynek azonban fő jellemzője az „antropológiai elv”, amely, Lenin értékelése szerint, „csak pontatlan, gyenge körülírása a *materializmusnak*”.¹⁵ Ez utóbbi megjegyzés arra mutat: nem elég Feuerbach történelemfelfogásának idealizmusát megállapítani, ki kell mutatni a materialisztikus tendenciáit is.

A Filozófiai füzetekben több olyan mű konspektusa is megtalálható, melyekben Lenin a *dialektika történetét* dolgozta fel, a tudományos dialektikus módszer kialakulását vizsgálta. Ebből a szempontból mindenekelőtt Hegel „Előadások a filozófia történetéről” c. művének konspektusa jelentős, továbbá Lassalle „Az epheszoszi homályos Herakleitosz filozófiája”, Arisztotelész „Metafizika” és Feuerbach „Leibniz filozófiájának ábrázolása, kifejtése és kritikája” c. művek konspektusa. E filozófiatörténeti művek olvasása közben Lenin a marxista filozófiatörténetnek mint tudománynak a tárgya és módszere szempontjából igen jelentős elveket hangsúlyoz. Az egyik a materializmus és az idealizmus, a metafizika és a dialektika harcának a kiemelése. Lenin a filozófiatörténeti vizsgálódás során is következetesen érvényesíti a filozófia pártosságának alapelvét, a két alapvető filozófiai irányzat szembeállítását. A másik a „történeti” és a „logikai” kategóriák alkalmazása a filozófia történetére. Hegel az „Előadások a filozófia történetéről” c. művének bevezetésében kifejti, hogy a filozófia rendszereinek egymásutánja a történelemben megegyezik az eszme fogalmi meghatározásának logikai egymásra következésével. Ha a filozófia történetében a különböző rendszerek alapfogalmait megtisztítjuk konkrét és különös történeti formáiktól, megkapjuk a logikai formák különböző fokozatait. A logikai menetben pedig a filozófiai rendszerek fő mozzanatait találjuk meg. Lenin hozzáfűzi ehhez a híres hegeli gondolathoz azt, hogy: „NB”.¹⁶ A hegeli „Filozófiatörténet” hosszú bevezetéséből főként ezt a gondolatot hangsúlyozza ki. Harmadszor: Lenin az egyes filozófiai rendszereknél azt emeli ki, ami az adott rendszerben *új*, amiben *előre viszi* a filozófiai tudomány fejlődését, elősegíti a tudományos dialektikus materialista világnézet kialakulását. Lenint a filozófiai rendszerek tanításainak olvasása közben főként az *előrehaladás*, a filozófiai eszmék dialektikus *fejlődése* érdekli. Hangsúlyozza, hogy egy filozófiai rendszer cáfolása nem annak elvetését, hanem továbbfejlesztését jelenti, a pozitív rész belefoglalását egy magasabb eszmei rendszerbe.¹⁷ Ez egyben a múlt kulturális örökségéhez való marxista dialektikus viszony összefoglalása is.

A filozófiatörténeti műveket tanulmányozva, Lenin elsősorban a dialektikára, a dialektika logikai vonatkozásaira fordítja a figyelmet. Emellett az egyes filozófiai rendszerek sajátosságaival, értékelésével kapcsolatban fontos megjegyzéseket tesz. Már az eleai iskoláról írott hegeli tanítás olvasása közben összefoglalja a dialektika lényegét, majd, Zenon aporiáinál, a mozgás dialektikus materialista meghatározását. Lassalle Hérakleitoszról írt művének tanul-

¹⁴ I. m. 61—62. o.

¹⁵ I. m. 65. o.

¹⁶ I. m. 231—232. o.

¹⁷ I. m. 151. o.

mányozása során Hérakleitoszt a dialektika egyik megalapítójának nevezi. A hegeli „Filozófiatörténet”-nek Platón filozófiájáról szóló fejezeténél az „általános” és a „fogalom” dialektikájáról ír értékes megjegyzéseket. A Démokritosz, Platón, Arisztotelész és Epikurosz filozófiájáról szóló részeket olvasva, élesen bírálja Hegelt, aki egyoldalúan a miszticizmust és idealizmust emeli ki a filozófia történetében, és semmibe veszi a materializmust. Pl. elszakasztja Arisztotelész Platón ellen irányuló kritikájának materialista vonásait. Pedig Platón eszmetanáinak arisztotelészi bírálata „*az idealizmusnak mint idealizmusnak egyáltalában véve* a kritikája... Az idealista Hegel gyáván megkerülte, hogy Arisztotelész... aláássa az idealizmus *alapjait*”.¹⁸ A Hegelkritika során Lenin olyan értékelő megjegyzést tesz Arisztotelész filozófiájáról, amely kulcsa e filozófia megértésének: „Arisztotelész az idealizmus és a materializmus között ingadozik”.¹⁹ Élesen bírálja Hegelt, amiért Arisztotelészt XVIII—XIX. századbeli idealistává hamisítja. Arisztotelész „Metafizika” c. művét olvasva megjegyzi, hogy Arisztotelész logikája „*mindenütt, minden lépésnél éppen a dialektika kérdését veti fel...*”,²⁰ vagyis nagyra értékeli Arisztotelész munkásságát a dialektika fejlesztése szempontjából. Arisztotelész-nél a valóság objektív logikája és a szubjektív (ebben az esetben formális) logika lépten nyomon összekeveredik, de mindenhol látható az objektív logika. A papi butítás — Lenin itt a skolasztikus és a neoskolasztikus irányzatokra gondol — megölte az arisztotelészi rendszerben az elevent, elsősorban a dialektikát. Kidobta belőle a kereséseket, a kérdésfelvetéseket, amelyek éppen nagyon értékesek a filozófiai tudomány fejlesztése szempontjából.

Lenin a hegeli „Filozófiatörténet” Epikuroszról szóló fejezetének olvasásakor is leleplezi Hegelt, aki a materializmust támadja és rágalmazza, mintha a „fogalmat” általában tagadná. Más helyen utal arra, hogy Hegelnek komolyan az volt a véleménye: a materializmus mellett nem lehetséges a filozófia, mert a filozófia — általános tudomány, s az általános pedig — a gondolat. Lenin élesen rámutat arra, hogy „a fogalom szükségessége” még nem szűnik meg a fogalom „*forrásának*” tanával, a forrás feltáráásával. Hegel nyilvánvalóan ott téved, hogy a fogalmat (s az általánosat feltáró filozófiát) olyan általánosnak tekinti, amely pusztán szellemi természetű. Pedig az általános a valóságnak is sajátja; a logika fogalma és a filozófia általános törvényszerűsége az objektív általános viszonyt tükrözi.²¹ E résznél igen lényeges megjegyzés található Epikuroszról. Lenin azt írja, hogy „csaknem egészen közel jut a dialektikus materializmushoz”.²² Ez az értékelés általános irányt ad az Epikurosz filozófiájában levő értékek kiemeléséhez. Az újplatonikusoknál Hegel igen sokat beszél az Istenről. Lenin megjegyzi, hogy „ez a filozófiai idealizmus, amely nyíltan, ’komolyan’ Istenhez vezet, becsületesebb, mint a mai agnoszticizmus a maga képmutatásával és gyávaságával”.²³ Ez nagyon lényeges megállapítás a mai burzsoá filozófia és szociológia agnoszticizmusával kapcsolatban.

Leibniznél (Feuerbach Leibniz filozófiájáról írt művének olvasásakor) szintén a dialektikus mozzanatokot elemzi Lenin. A leibnizi filozófia egyik

¹⁸ I. m. 267. o.

¹⁹ I. m. 271. o.

²⁰ I. m. 356. o.

²¹ Ma is találkozunk (pl. természettudósok körében) olyan nézetekkel, amelyek az „általános” szellemi természetet vallják, s levonják azt a következtetést, hogy a szellemi tényezők szerepét csak az idealizmus értékeli, a materializmus pedig lebecsüli.

²² I. m. 281. o.

²³ I. m. 288. o.

dialektikus vonása: közeledés az anyag és a mozgás elválaszthatatlan egységének megértéséhez. „Leibniz a szubsztancia fogalmát kiegészíti az erő... fogalmával... az öntevékenység elvével.”²⁴ A testi szubsztancia tehát Leibniznél nem kívülről mozgatható tömeg, mint Descartes-nál, hanem tevékeny erőt, önmozgás képességét foglal magába. A monások élő, mozgékony, visszatükröző képességgel rendelkező elemek. Lenin megállapítja, hogy Marx Leibnizet bizonyára éppen az önmozgás megsejtése miatt becsülte, annak ellenére, hogy vallásos-békítgető volt. A másik dialektikus vonás a természet (tér, idő, faj) abszolút folytonosságáról, végtelen összefüggéséről szóló tanítás. Lenin Feuerbach művének e részét kiemeli, és megjegyzi Leibnizről, hogy „Ebben, idealizmusa és obskurantizmusa ellenére, sajátos és igen mély dialektika van.”²⁵

Lenin filozófiatörténeti művekhez írt megjegyzéseiből lesűrhető az a tanulság, hogy a filozófia történetében, a materialista és az idealista irányzatokat kiemelve, meg kell látni a fő áramlatokon belül az egyes rendszerek és filozófusok közötti eltéréseket is. Nem szabad dogmatikusan egy kalap alá vonni az egymástól bizonyos fokig eltérő irányzatokat. A döntő, közös vonás, az azonosság kiemelése mellett a sajátos, az eltérő vonások jellemzése is fontos. Vagyis alkalmazni kell a dialektikát a filozófiai irányzatok értékelésére is. Igen tanulságos például Lenin megjegyzése Arisztotelész isteneszméjével kapcsolatban, hogy az objektívebb, távolibb és általánosabb mint Platón idealizmusa, ezért Arisztotelész a természetfilozófiában közelít a materializmushoz.

A Suljatyikov „A kapitalizmus igazolása a nyugat-európai filozófiában, Descartes-tól Machig” című művébe írt megjegyzéseknek két fő tendenciájuk van. Lenin bírálja a szerzőt, egyrészt mert elkeni a filozófia történetében a materializmus és az idealizmus harcát (pl. általában a „görög” filozófia történetéről beszél), másrészt pedig azért, mert a filozófiai nézeteket mechanikusan, közvetlenül, az áttételek figyelmen kívül hagyásával, antidialektikusan vezetile a gazdasági életből. Mechanikus felfogása alapján úgy látta, hogy pl. az újkorban a vállalatok belső technikai felépítéséből következett az az általánosítás, hogy az ember: gép. A filozófiai eszmék változását, fejlődését közvetlenül a manufaktúrából próbálta levezetni. Lenin megállapítja: „Mindent egy kalap alá vesz! az idealizmus is, a szkepticizmus is, minden 'megfelel' a manufaktúrának!”²⁶ A végső értékelés a következő: „Az egész könyv a materializmus mértéktelen elsekélyesítésének iskolapéldája. A korszakok, alakulatok, ideológiák konkrét elemzése helyett üres frázis a 'szervezőkről' és a nevetségességig erőltetett, a képtelenségig hamis összehasonlítások. — A materializmus torzképe a *történelemben*. — Kár pedig, mert materialista törekvések vannak benne.”²⁷ Lenin ítéletében a negatív bírálat pozitív megállapítást rejt magában. Hangsúlyozza a korszakok, ideológiák *konkrét* elemzésének fontosságát, vagyis a dialektikus módszer alkalmazását az eszmei irányzatok értékelésében. Ha a konkrét elemzést elhagyjuk, eltorzul a materializmus is; mivel az értékelés nem tükrözi hűen a valóságot. A mechanikus „levezetés” napjainkban sokszor mint dogmatizmus jelentkezik a tudományos

²⁴ I. m. 367. o.

²⁵ I. m. 371. o.

²⁶ I. m. 491. o.

²⁷ I. m. 499. o.

és a propagandamunkában. A dialektika jelentőségének, a konkrét szemléletnek a hangsúlyozása nagyon fontos a dogmatizmustól való megszabadulás szempontjából is.

Plechanov Csernyisevszkijről írt művében áttekinti a nagy orosz gondolkodó és forradalmár filozófiai, történelmi és irodalmi nézeteit (I. rész), majd politikai és közgazdasági tanításait (II. rész). Lenin több megjegyzést fűz a műhöz, továbbá kiemeléseivel lényeges vonásokra hívja fel a figyelmet. Szeljegyzeteiben bírálja Plechanovot, mivel Csernyisevszkij jellemzésekor csaknem kizárólag a nagy gondolkodó *elméleti* munkásságára fordította a figyelmet. Az idealista és a materialista történelemszemlélet *elméleti* különbsége miatt Plechanov nem vette észre a liberális és a demokrata közötti gyakorlati-politikai és *osztálykülönbséget*.²⁸ Vagyis Lenin ebben a vonatkozásban is hangsúlyozza a gyakorlat jelentőségét. Rámutat arra, hogy az elmélet és a gyakorlat egységét a filozófiatörténeti értékelésben is meg kell valósítani, tehát az adott eszmei rendszer elméleti tételein túlmenően ki kell elemezni az adott filozófus osztályhelyzetét és gyakorlati tevékenységének jellemzőit is.

A Filozófiai füzetekben sok jegyzet található a *történelmi materializmus* különböző kérdéseiről. Így pl. Marx és Engels fejlődésének vizsgálatakor, Hegel és Feuerbach filozófiájának jellemzése során a „történelmi materializmus csíráinak” kimutatásával, Suljatyikov és Plechanov műveivel kapcsolatban. Itt csak a materialista történelemfelfogás néhány fundamentális problémájával összefüggő megjegyzésre utalunk. Lenin a történelmi materializmust Marx filozófiája *részének* tekinti. Hegel történetfilozófiáját értékelve megjegyzi, hogy „éppen itt, éppen ezen a téren, ebben a tudományban tette Marx és Engels a legnagyobb lépést előre”.²⁹ Vagyis a marxizmus egyik legnagyobb vívmánya a filozófia terén a materialista filozófia kiépítése a történelem vonatkozásában. — A társadalmi folyamatok megértése szempontjából alapvető Leninnek azon megállapítása, hogy az *objektív* folyamatnak *két formája* van: a természet és az ember célirányos tevékenysége.³⁰ A materialista szemlélet lényegét hangsúlyozza itt Lenin a társadalom vonatkozásában: egyrészt az azonosságot az emberi tevékenység és a természet között, mivel mindkettő objektív, másrészt a különbséget, azt, hogy a társadalomban az objektív folyamat célirányos tevékenységben valósul meg, vagyis eltér a természeti viszonyoktól. Egyben a célirányos tevékenység materialista értelmezésével szembeállítja a történelmi materializmust a teleologikus társadalomfelfogással, amely az emberi munka célirányosságából a társadalom célszerű voltára következtet. Ez elvezet ahhoz a — társadalom szempontjából rendkívül fontos — lenini megállapításhoz, hogy a történelemben „Az eszmei átváltozik reálissá”, hogy az eszmei és az anyagi közötti különbség nem abszolút.³¹ *Az eszmeinek anyagivá alakulását* „mély gondolat”-nak nevezi Lenin. Az anyag és a tudat viszonylagosságának eme hangsúlyozása a történelem vonatkozásában nemcsak azt jelenti, hogy a tudat a tömegekben anyagi erővé válik, hanem azt is, hogy az eszme a társadalomban tárgyasul, valóságossá válik, mint pl. a termelési viszonyokra épülő „politikai viszonyok”-nál, „politikai folyamatok”-nál stb. A társadalmi-politikai intézmények pl. nem egyszerűen szubjektív

²⁸ I. m. 530, 546. o.

²⁹ I. m. 300. o.

³⁰ I. m. 172. o.

³¹ I. m. 96. o.

tényezők a történelemben, hanem objektív vonásokkal is rendelkeznek. A materialista történelemfelfogásnak vizsgálati módszerként való alkalmazása éppen azt a nehézséget veti fel, hogy nem könnyű kielemezni, hogyan megy át az objektív a szubjektívbe és a szubjektív az objektívbe a társadalmi jelenségekben. Az objektív és a szubjektív közötti dialektika feltárása csak az anyag elsődlegessége és a tudat másodlagossága alapjáról lehetséges helyesen. E kérdések vizsgálata a társadalmi folyamatok tudatos irányítása, továbbá a társadalmi valóság pontos felmérése, pl. a konkrét szociológiai kutatás szempontjából, napjainkban is igen fontos.

Jelentős helyet foglalnak el a 38. kötetben a *természettudományok filozófiai kérdéseivel* kapcsolatos megjegyzések, a különböző természettudományi ágakkal (pl. kémia, biológia, matematika stb.) összefüggő filozófiai útmutatások. A Filozófiai füzeteken végighúzódik a dialektikus materializmus és a szaktudományok *egységének* gondolata. Lenin állandóan utal arra, hogy a marxista filozófia egyes kérdéseit a tudományok eredményeinek általánosítása alapján lehet kimunkálni. Így pl. konkrétan felsorolja, hogy az ismeretelmélet kidolgozásához milyen tudományok történetét kell feldolgozni. A marxista filozófia és a szaktudományok egységének másik oldala az, hogy a marxista ismeretelmélet (és dialektika) általános tételei a szaktudományokban öltenek konkrét testet. Lenin megjegyzéseiből kiolvasható, hogy a szaktudományok *alkalmazott logikának* tekinthetők. Kiemeli pl. azt, hogy Marx a Tőkében a politikai gazdaságtanra alkalmazta a dialektikus logikát. Következésképpen fontos lenne annak kimunkálása, hogyan alkalmazható az egyes tudományokban a dialektikus logika, milyen sajátosságai vannak az egyes tudományok vonatkozásában. Vagyis nagyon lényeges feladat lenne a dialektikus logika és az egyes szaktudományok határterületeinek a kidolgozása. Ha arról beszélünk, mi a jelentősége a dialektikus materializmusnak a szaktudományok számára, elsősorban a dialektikus logika tudatos alkalmazásának fontosságát kell kiemelnünk. E kapcsolat s a határterületek kimunkálása hálás közös feladata lehetne marxista filozófusoknak és szaktudósoknak. E problémák kidolgozása azért is fontos lenne, mert jelenleg tapasztalható szaktudósok körében, hogy nem látják a dialektikus logika és a szaktudományok érintkezési területeit, és pl. lekicsinylik a marxista filozófia jelentőségét a biológia számára.

Leninnek a természettudományi művekkel kapcsolatos megjegyzései két probléma köré csoportosulnak. Ezek ma is fontosak abból a szempontból, hogy a természettudományokban uralomra juthasson a dialektikus materialista világnézet. Az egyik a mechanikus materializmus és a dialektikus materializmus összekeverése, a dialektika ismeretének hiánya a természettudósoknál, a másik a „természettudományi” idealizmus kialakulása és az ellene folytatott harc. Paulsen „Bevezetés a filozófiába” c. művében a vallásos és a tudományos világszemlélet összehétközésének igényével lépett fel, s bírálja mind a „materializmust”, mind a „jezsuitizmust”. A materializmust azonosítja a mechanikai materializmussal. Lenin konkrétan is megmutatja a dialektika jelentőségét a természettudományok egyes problémáinak helyes értelmezése szempontjából.³² Paulsen például nem érti meg, hogy a gondolat — mozgás; értelmetlennek tartja ezt a kérdésfelvetést. Itt nyilvánvalóan a dialektika hiánya mutatkozik meg és, negatív értelemben, a dialektika jelentősége. M. Verworn „A biogénhipotézis” c. művében arról beszél, hogy a XIX. század materializmusa nagyon

³² I. m. 36—38. o.

hasznos volt a természettudománynak, de a századfordulón már egyetlen természetkutató sem tekinti annak. Szerző éppen a dialektika jelentőségét nem érti a természettudományok számára. Lenin megjegyzi: „Fogalma sincs a dialektikus materializmusról, és teljesen képtelen megkülönböztetni a materializmust mint *filozófiát* az abban az időben magukat materialistáknak nevező *nyárspolgárok* egyes megcsontosodott nézeteitől”.³³ Lenin azt is megmondja, mi volt a célja e mű áttanulmányozásával. A könyv végén ezt írja: „A modern fizikai és egyáltalában természettudományi 'idealizmus' forrásainak és *eleven* indítóokainak kérdéséhez”.³⁴

A materialista világnézet „kiküszöbölése” megnyitja az utat az idealista álláspontra való helyezkedés előtt. Ez az egyik eszmei forrása a századfordulón kialakult idealizmusnak. Lenin állandóan hangsúlyozza, hogy a dialektikus materialista világnézet gátat emel az idealizmusba süllyedés elé. P. Volkmann „A természettudomány ismeretelméleti alapjai” c. művéhez megjegyzi, hogy szerző „a materializmus felé hajlik”; ez az ösztönös materializmus azonban nem elegendő ahhoz, hogy szilárd filozófiai álláspontot tudjon kialakítani pl. Machhal szemben. Volkmann nem érti a materialista és az idealista filozófia lényegét, és általános pozitívista szinten próbálja megoldani a természettudomány világnézeti kérdéseit.³⁵ Lenin megjegyzéseiből kiolvasható az, hogy a pozitívista álláspont nem véd meg az idealizmusba való süllyedéstől, s hogy a természettudósoknak a pozitívizmusból a dialektikus materializmushoz kell felemelkedniök. A természettudományi könyvek olvasása közben Lenin több értékes megjegyzést tesz „természettudományi” és nem-természettudományi, különböző modern polgári idealista irányzatokról is (pl. machizmus, Ostwald energetizmusa stb.).

*

A 38. kötet központi kérdése a *materialista dialektikának mint tudománynak és a megismerés módszerének* a felvázolása. A filozófiatörténeti, a természettudományokkal kapcsolatos megjegyzések végső soron a dialektika és az ismeretelmélet köré csoportosulnak. Lenin a materialista dialektikát mint az objektív és a szubjektív dialektika egységét fogja fel, ezen belül az *objektív valóság* (tárgy, jelenség, természet) *dialektikája az elsődleges*. Az objektív dialektikával a Filozófiai füzetek sok helyén foglalkozik.³⁶ Ebből kiindulva vezeti le a szubjektív dialektikát. A Filozófiai füzeteken végigvonul az a gondolat, hogy a gondolkodás és a megismerés dialektikája a természet dialektikájának a tükröződése. Pl. Hegelnek „A logika tudománya” c. művét olvasva megállapítja: „*A dolgok dialektikája hozza létre az eszmék dialektikáját, nem pedig megfordítva*”.³⁷ Erre az alapfelfogásra épül a dialektikus logikáról kifejtett egész tanítása. A Filozófiai füzetekben az objektív és szubjektív dialektikával kapcsolatos jegyzetek három kérdés köré csoportosulnak: 1. A dialektika főbb jellemzői, 2. a megismerés dialektikus folyamata, 3. a dialektika, logika, ismeretelmélet azonossága.

Lenin Engels tanítását a materialista dialektika törvényeiről és kategóriáiról lényegesen továbbfejlesztette. Részletesen kiépítette a materialista

³³ I. m. 318. o.

³⁴ I. m. 319. o.

³⁵ I. m. 317. o.

³⁶ I. M. 94, 183—184, 238—239, 257. o.

³⁷ I. m. 180. o.

dialektikát, meghatározva a különböző oldalait. *A dialektika 16 mozzanatát* sorolja fel a Filozófiai füzetekben.³⁸ Mind az 1954-es, mind az 1961-es magyar kiadásban a dialektika „elemei” kifejezést használja a fordító. Az 1961-es kiadás (38. kötet) Lenin kéziratának fényképmásolatát is tartalmazza. Ebből megállapítható, hogy a fordítás nem adja vissza pontosan Lenin gondolatát. Az orosz szövegben „моменты” szerepel, ami nem azonos a magyar „elemei” fogalommal. A pontos fordítás itt különösen tartalmi kérdés, ugyanis az „elemei” kifejezés azonos a „rész, elemi rész, alkotóelem” fogalmaival. Ez pedig nem mondható el pl. a vizsgálódás objektivitásáról (1. pont), vagy az analízisről és a szintézisről (7. pont), hisz az egyik a materialista elmélet, a másik a formális logika módszertani követelménye. A helyes fordítás: „*mozzanatai*”. Így már érthetővé válik, hogy a vizsgálódás objektivitása nem „elemi része” a dialektikának, hanem a dialektikus megismerés mozzanata, szempontja, kiindulópontja. Az analízis és szintézis pedig a formális logika felhasználását, bekapcsolását jelenti a dialektikus vizsgálódásba.³⁹ (Az orosz kiadás a „моменты” kifejezést használja; az „elem, elemi rész, alkotóelem” magyar szavaknak oroszban az „элемент” felel meg.) A dialektikus vizsgálódás mozzanatainak ez a meghatározása *a marxista filozófia történetében eddig a legteljesebb*. Melyek a felsorolás főbb jellemzői?

A legelső az, hogy Lenin nem szakítja el a dialektikát a materialista elmélettől. A dialektikus vizsgálódás legalapvetőbb mozzanata az objektív kiindulópont, a valóságból való kiindulás. Ezzel Lenin az anyag elsődlegessége elvének jelentőségét hangsúlyozza a dialektikus módszernél. Propagandamunkánk színvonalának emelése szempontjából is tanulságos ez a követelmény, amely szerint nem *példákat* kell hozni a valóságból a dialektikára, hanem a valóság, az objektív jelenség dialektikáját kell feltárni.

Lenin a dialektika mozzanatainál mind a *valóság*, mind a *gondolkodás és megismerés* dialektikáját hangsúlyozza. A kettő eléggé összefonódik a felsorolásban, nem könnyű őket megkülönböztetni. A dialektika mozzanatainak lenini rendszerezésénél azonban mégis az objektív dialektika, a jelenségek objektív természete az alapvető. A materialista dialektika felsorolt vonásai azonban elsősorban a *jelenségek dialektikus vizsgálatának mozzanatai*. Ha jól meg akarjuk érteni Lenin vázlatának jelentőségét, meg kell kísérelni *rendszerbe foglalni* a felsorolt 16 mozzanatot. Melyek tehát a dialektikus módszernek azok a fő mozzanatai, amelyeket a lenini tételek tartalmaznak?

1. A materialista dialektika legalapvetőbb, a materialista elméletből adódó követelménye a *valóság számbavétele, az objektív szemlélet*.

2. A valóságból való kiindulás után a lenini felsorolásban szereplő mozzanatok azt mutatják, hogy Lenin a tárgy, a jelenség *természetének* megfelelően, *kívülről megy a dolog belsejében levő dialektika feltárásához*. A dialektika következő mozzanatait sorolja itt fel:

Más dolgokra való vonatkozások összessége.

³⁸ I. m. 206—207. o.

³⁹ Fogarasi Béla az analízist és a szintézist végeredményben a dialektikus módszer elemeinek, alkotórészeinek tekinti (Fogarasi Béla: Logika. Negyedik kiadás. Akadémiai Kiadó, 1958. 416. o.) Helyesebbnek látszik azonban az analízist és a szintézist úgy felfogni, hogy a formális logikában „tárgyalt állandó, felületi, formai összefüggések mozgásba hozása, elmélyítése, ismeretelméleti összefüggésben való tárgyalása a dialektikus logika feladata.” (Kiemelés tőlem — M. L.) (Fogarasi Béla: Logika. id. kiad. 46. o.)

Az *adott dolognak* a saját mozgása. Itt Lenin, a külsőről a belsőre áttérve, először az általános mozgást és fejlődést, a jelenség legáltalánosabb dialektikus jellemzőjét emeli ki.

Még beljebb hatolva világossá válik, hogy a dolog nem egynemű, hanem *belső tendenciákat és oldalakat* tartalmaz.

Még inkább belső lényegi vonásokat tár fel az a sajátosság, hogy a jelenség az *ellentétek egysége*. Vagyis az oldalak *között* is kapcsolat, belső összefüggés van.

Az ellentétes tendenciák nem stagnálnak, nem mozdulatlanok, hanem *harc* jellemzi őket.

A belső sajátosságok jellemzését azzal fejezi be Lenin, hogy a jelenség részeit *szét kell bontani* és *összegezni* is kell.

3. Az ellentétek harca veti fel azt, hogy a jelenségek *átmennek* egymásba. Vagyis Lenin ezután azokat a dialektikus mozzanatokot sorolja fel, amelyek a *folyamatok* jellemzői. Az átalakulás és folyamat legáltalánosabb alapja az, hogy a dolgoknak *általános, egyetemes sajátosságai* vannak, s éppen ennek alapján függenek össze egymással. Az összefüggés a már folyamatban levő dolgok közötti kapcsolat általános jellemzője.

Kiemeli Lenin az *átmenet* jelentőségét, azt, hogy minden dolog, jelenség átmegey a másikba.

Az átmenet, a folyamat során *új* oldalak, új vonások keletkeznek. Lenin itt — a folyamat jellemzésekor — is a külsőtől halad a belső felé.

Kiemeli, hogy a megismerés folyamatában az új feltárása egyben a *jelenségtől a lényeg* felé való mozgást jelenti, vagyis hangsúlyozza az elmélyülés állandóságát. Továbbá szükséges az *okszághoz* és az összefüggések mélyebb formái felé való haladás.

4. Végül Lenin, a jelenséget vizsgálva, a folyamatok során létrejövő *átalakulásokkal* foglalkozik, ezek természetével, eredményével és következményeivel.

Az alacsonyabb fok bizonyos vonásai *magasabb fokra* emelkednek, ott megismétlődnek. Ezzel látszólagos visszatérés történik a régihez. Valójában a tartalom átalakításáról és *magasabb színvonalra* emelkedéséről van szó.

Az átalakulás során a *tartalom és a forma* között dialektikus ellentmondás keletkezik és oldódik meg.

Mindez azon keresztül történik, hogy a *mennyiség* átcsap *minőségbe* és a minőség mennyiségbe. Az egész folyamat eredménye az előrehaladó mozgás, a fejlődés.

Ezek alapján a materialista dialektika, elsősorban a dialektikus vizsgálódás 16 mozzanatának lényege a következőkben foglalható össze:

1. Az objektivitás, a valóságból való kiindulás.
2. Az önmozgás és az ellentmondásos szerkezet feltárása.
3. A folyamat elemzése, amely új oldalak keletkezését jelenti objektív vonatkozásban, a megismerés elmélyülését a szubjektív dialektikában.
4. Az átalakulásnak, a minőségi változáson keresztül előrehaladó mozgásnak a vizsgálata.

Mindezek végeredménye a jelenség dialektikus természetének feltárása, megismerése. A jelenségek dialektikus vizsgálatának mozzanatai *az objektív dialektika törvényeire* épülnek. Természetesen a természeti és a társadalmi valóság dialektikus mozgástörvényei, a materialista dialektikának mint tudománynak Engels által „A természet dialektikájában” jellemzett törvényei

teljes egészében érvényben maradnak. A dialektikus módszernek Lenin által meghatározott 16 mozzanata *nem helyettesíti* őket. Az első (a dialektika Engels által meghatározott törvényei) a természet és a társadalom, továbbá a gondolkodás és a megismerés általános törvénye, a második (a dialektikus módszer Lenin által feltárt 16 mozzanata) a jelenségek vizsgálatának mozzanata, nézőpontja. Ilyen módon megállapítható, hogy Lenin elsősorban a szubjektív dialektika vonatkozásában fejleszti tovább Engels tanítását a materialista dialektikáról.

A Lenin által kiemelt dialektikus mozzanatok a *legfontosabb* vonásai a materialista dialektikának mint tudománynak és a megismerés módszerének. E felsorolás nem jelenti azt, hogy ezzel a dialektika, a dialektikus vizsgálódás *teljes* jellemzését adná Lenin. Ezeket részletesebben is ki lehet és ki is kell dolgozni a tudományos munka során. Szükséges lenne azonban elemezni a lenini felsorolást, megérteni az egyes mozzanatok közötti összefüggést, és azt, hogy az egyes dialektikus vonások az objektív fejlődés és a megismerés előrehaladásának milyen mozzanatait emelik ki. Az elemzésnek és a rendszerezésnek a fentebb felsorolt oldalak, főbb mozzanatok köré kell csoportosulnia.

A felsorolt oldalak közül legdöntőbb a tárgy és a megismerés *ellentmondásos szerkezete*. Lenin a dialektika mozzanatait felsorolva megállapítja: „Röviden a dialektikát úgy határozhatjuk meg, mint az ellentétek egységéről szóló tanítást. Ezzel kiemeljük a dialektika magvát . . .”⁴⁰ Más helyen pedig azt írja: „Tulajdonképpen a dialektika annak az ellentmondásnak a tanulmányozása, amely *magában a tárgyak lényegében* rejlik . . .”⁴¹ Vagyis Lenin szerint nem egyszerűen az ellentmondás általában a dialektika lényege, hanem az *ellentmondás mint objektív dialektika*, azaz a természet objektív ellentmondása. A „tulajdonképpeni dialektikának” a tárgy lényegében rejlik objektív ellentmondást nevezte. Ismeretes, miért az ellenmondás a dialektika lényege: ez ad választ az önmozgásra, a szakadatlan változásra, átalakulásra és fejlődésre. Ezek a tételek általánosan ismertek, elemzésük felesleges.

Lenin a dialektikus ellentmondás fogalmát a mozgás fogalmával összekapcsolva fejt ki. Azt mondja, hogy „A mozgás ellentmondás, ellentmondások egysége”.⁴² Helyeslően emeli ki Hegelnek a mozgás lényegéről adott meghatározását, amely szerint mozogni azt jelenti, hogy a test ezen a helyen van és ugyanakkor nincs is ott.⁴³ Ez a megállapítás helyes mechanikai értelemben. Ha a többi mozgásforma vonatkozásban is ki akarjuk fejteni, vagyis olyan meghatározást akarunk adni, amely érvényes minden mozgásformára, akkor azt mondhatjuk: a mozgás azt jelenti, hogy egy jelenség az is és nem-az is, vagyis más is, mégpedig ugyanazon vonatkozásban. Ez pedig nem más, mint a dialektikus ellentmondás. A mozgásról, fogalmi ábrázolásáról mondja Lenin: „Ebben van éppen a dialektika *lényege*. Éppen ezt a lényeget fejezi ki az ellentétek egységének, azonosságának formulája”.⁴⁴ Éppen ezért helyes azt mondani, hogy a materialista dialektika lényege: *a mozgás és az ellentmondás*. Így a mozgás és az ellentmondás mély, belső egységet alkot a dialektikus materializmusban. E két kategórián — az önmozgáson — keresztül a materializmus és a dialektika egysége is megmutatkozik. A dialektikus ellentmondás értel-

⁴⁰ I. m. 207. o.

⁴¹ I. m. 238. o.

⁴² I. m. 242. o.

⁴³ I. m. 243. o.

⁴⁴ I. m. 244. o.

mezésében Lenin Marx és Engels felfogását követi. Engels az „Anti-Dühring” és „A természet dialektikája” c. művekben mind a mechanikai, mind a biológiai értelemben vett mozgásról és ellentmondásról úgy beszél, mint amely azonos vonatkozásban áll fenn.⁴⁵ Leninnek a Filozófiai füzetekben kifejtett tanítása segítséget nyújt a dialektikus ellentmondás marxista értelmezésének tisztázásához, szilárd támpontot ad abban a vitában, amely filozófiai életünkben fejlődött ki e kategória értelmezésével kapcsolatban.⁴⁶

A Filozófiai füzeteken végighúzódik a fejlődés metafizikus koncepciójának bírálata. Rendkívül fontos és a mai reformista, revizionista és burzsoá ideológia bírálatának egyik kulcsát adja az a megállapítás, hogy „A ’fejlődés elvével’ a XX. században . . . , mindenki egyetért! — Igen, de ez a felületes, át nem gondolt, véletlenszerű, filiszteri ’egyetértés’ olyan fajta egyetértés, amellyel megfojtják és elsekélyesítik az igazságot. — Ha minden fejlődik, akkor minden átmegy egymásba, mert a fejlődés tudvalevően nem egyszerű, egyetemes és örökös *gyarapodás, növekedés* . . . az evolúciót *pontosabban*, mint mindennek a keletkezését és megsemmisülését, mint kölcsönös átmenetet kell megérteni”.⁴⁷ Az egész reformista és burzsoá társadalomtudományban és világnézetben teljesen általános az a felfogás, amely ugrásoktól mentes „fejlődésben” látja a társadalmi haladás útját és módját. Ez a koncepció mutatkozik meg „a népi kapitalizmus” eszméjében, vagy a szocializmusnak az állami monopolkapitalizmus viszonyai közötti „kialakulásáról” szóló reformista elméletben, s a szocialista forradalom és a proletárdiktatúra történelmi szükségszerűségét tagadó revizionista felfogásban. A jugoszláv revizionizmus szintén a vulgáris evolucionizmussal cseréli fel a forradalmi dialektikát, hirdetve azt, hogy a burzsoá államok olyan intézkedéseket hoznak, melyek a mai burzsoá társadalmat fokozatosan szocializmussá alakítják. A JuKP programjának szerves része, módszertani alapja az evolucionizmus.⁴⁸

A *megismerés dialektikus folyamatát*, vizsgálva, Lenin két fogalmat használ: az egyik a „megismerési folyamat”, a másik a „tükrözési folyamat”. A két fogalom egysége, azonossága magától értetődik, mégis, az ismeretelmélet dialektikájának megértése szempontjából, bizonyos különbséget kell tenni közöttük. A megismerés útjáról a marxizmus megalapítói is beszélnek, de Lenin ezen a területen is sok újat ad. Egységbe, rendszerbe foglalja a *megismerés folyamatáról* szóló marxista tanítást, részletesebben kidolgozza, s főként a dialektika vonatkozásában mélyíti el. „Az eleven szemlélettől az elvont gondolkodáshoz és ettől a gyakorlathoz — ez az *igazság* megismerésének, az

⁴⁵ Engels: Anti-Dühring. Szikra, 1948. 115—116. o. A természet dialektikája. Szikra, 1952. 224—226. o.

⁴⁶ Fogarasi Béla a mellett foglalt állást, hogy az ellentétek azonossága nem egy és ugyanazon, hanem különböző vonatkozásban jelentkezik. (Fogarasi Béla: Az ellentmondás felfogása Hegel Logikájában. Magyar Filozófiai Szemle, I. évf. 1. sz. 5—18. o.) A dialektikus ellentmondás ilyen felfogását a Szigeti József filozófiatörténeti jegyzetében kifejtettekre támaszkodva meggyőzően bírálja Szabó András György, aki kimutatja, hogy a dialektikus ellentmondás „*az ellentétes pólusoknak közös lényegükre való vonatkozását*” fejezi ki. (Szabó András György: A dialektikus és a logikai ellentmondás különbségéről. Magyar Filozófiai Szemle, 1961. 4. sz. 480—503. o.)

⁴⁷ I. m. 239—240. o.

⁴⁸ V. ö. A kommunizmus építőinek kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1961., 391. o.; Gedő András: A revizionizmus ösztönösség-kultusza és a szocialista építés tudományos törvényei. A modern revizionizmus filozófiai bírálatához. Kossuth Könyvkiadó, 1961., 111—272. o.; Sipos János: A revizionizmus és a „szocialista spontaneitás” elmélete. Társadalmi Szemle, 1960., 11. sz., 41—58. o.)

objektív realitás megismerésének dialektikus útja.⁴⁹ Lenin először fogalmazza meg ilyen összefoglalóan a dialektikus materializmus álláspontját a megismerés dialektikus útjáról. A természet emberi *visszatükrözésének* folyamatáról ezt mondja: „Itt *valóban*, objektíve, *három* tag van: 1. a természet, 2. az emberi megismerés = az emberi *agy* (mint ugyanazon természet legmagasabb terméke) és 3. a természetnek az emberi megismerésbeli tükrözési formája; ez a forma: a fogalmak, törvények, kategóriák stb.”⁵⁰ A valóság emberi visszatükrözése — szüntelen közeledés az objektumhoz. Lenin itt a visszatükrözés dialektikus folyamatát írja le. Az igazsággal kapcsolatos egyik megjegyzéséből egészen világos, milyen értelemben használja a „tükrözés” és a „megismerés” fogalmakat. Megállapítja: „... az *igazság* mint folyamat — mert az igazság *folyamat* —, fejlődésében három fokot fut be: 1. az élet, 2. a megismerés folyamata, amely magában foglalja az emberi *gyakorlatot* és *technikát*; — 3. ... a teljes igazság foka. — ... Az emberi agyban tükröződik a természet. Az ember azért, hogy gyakorlatában és a technikában ellenőrizi és alkalmazza e tükrözések helyességét, eljut az objektív igazsághoz.”⁵¹ Ebből az látszik, hogy Lenin a megismerést úgy értelmezi, mint az *objektív igazsághoz való eljutást*. Az objektív igazság elérésének útja azonos a megismerés folyamatával. E folyamatnak része a tükrözés. A tükrözés megvalósulásával a megismerés nem fejeződik be; a megismerési folyamat fontos szakasza a gyakorlat. Lenin kiemeli, hogy a tükrözés eredményét *ellenőrizni* és *alkalmazni* kell a gyakorlatban, akkor jutunk el az objektív igazsághoz.

Az objektív igazság elérésének dialektikus útját részletesen is kidolgozza. Az emberi ismeret a közvetlen jelenségekben „feltárja a lényegét (az ok törvényét, az azonosságot, a különbséget stb.) — valójában ez az *általános menete* az egész emberi megismerésnek (az egész tudománynak) egyáltalában. Ez a menete mind a *természettudománynak*, mind a *politikai gazdaságtannak* (és a történelemnek)”⁵² Lenin két dolgot emel ki: először, hogy a megismerés folyamata szüntelen dialektikus elmélyülés, előrehaladás, másrészt, hogy ennek az elmélyülésnek a formái a megismerés kategóriái. Kihangsúlyozza, hogy a tudományos megismerés minden formájának ez a lényege, vagyis rámutat a tudományos megismerés különböző területeinek, valamint a filozófiai és a tudományos megismerésnek az egységére. Egyben feltárja a szubjektív dialektika jelentőségét a tudományos megismerés számára.

A megismerési folyamat előrehaladó jellegét elsősorban a jelenség és a lényeg kategóriáin keresztül mutatja be Lenin. A jelenség és a lényeg között dialektikus kapcsolatot lát: a jelenség a lényeg megnyilatkozása. A lényeg felosztja: 1. látszatra, 2. jelenségre, 3. valóságra. A megjegyzésekből az olvasható ki, hogy a látszat azonos a lényeg objektív oldalával, vagyis Lenin nem tekinti pusztán ismeretelméleti kategóriának a jelenség-látszat-lényeg kategóriákat.⁵³ Hume és Kant felfogását bírálva kifejti, hogy a jelenségekben a lényeg jelenik meg, hogy a jelenségeket nem szabad elszakítani az objektív valóságtól. A megismerés előrehaladásának eredményei a kategóriák. A kategóriák a természet törvényszerűségeit fejezik ki. A világról való ismereteink

⁴⁹ I. m. 155. o.

⁵⁰ I. m. 166. o.

⁵¹ I. m. 185. o.

⁵² I. m. 304. o.

⁵³ I. m. 112, 115. o.

elmélyülésének megnyilvánulásai az absztrakciók (fogalom, kategóriák). Mik is tehát a kategóriák? A tudatos ember kiemelkedik a természetből; a természetet Lenin hálózathoz hasonlítja, s azt mondja: „... a kategóriák a kiemelkedésnek, vagyis a világ megismerésének lépcsőfokai, a háló csomópontjai, amelyek segítik őt, hogy megismerje és hatalmába kerítse ezt a hálót.”⁵⁴ A kategóriák egyrészt a megismerés formái, másrészt a természet feletti uralom eszközei abban az értelemben, hogy a megismerés eredményét az ember a gyakorlatban igazolva, segítségével átalakítja a természetet. A kategóriák közelebb viszik az embert a természet lényegének megismeréséhez, törvényszerűségeinek feltárásához. „A gondolkodás, a konkrétól az elvonthoz emelkedve — ha *helyes* (NB) ... — nem távolodik az igazságtól, hanem közeledik hozzá. Az *anyag*, a természeti *törvény* elvonatkoztatása, az *érték* elvonatkoztatása stb. egyszerűen *minden* tudományos ... elvonatkoztatás mélyebben, hívebben, *teljesebben* tükrözi a természetet.”⁵⁵ Ez a nagyon találó és mély tudományos megalapozottságú tanítás a szaktudományok azon képviselőihez is szól, akik még ma is a pozitívizmus hívei a tudományos kutatásban, elvetik az általánosítást és az elvonatkoztatást, s ezzel tagadják a filozófia jelentőségét és szerepét a szaktudományok számára. Lenin éppen azt emeli ki, hogy az igazi tudományos megismerésnek nélkülözhetetlen része az absztrakció és általánosítás. A kategóriák: a természet emberi megismerésének a mozzanatai. Az általános: „*konkrét*nek a megismeréséhez vezető *lépcsőfok* ... Az általános fogalmak, törvények stb. *vég*telen összege adja a *konkrét*at a maga teljességében.”⁵⁶ Az általános és a konkrét között dialektikus kapcsolat van: a konkrét az általános megjelenése, az általános a konkrét közös vonása. A konkrétnek az általánostól elszakított megismerése csak egyoldalú megismerést jelent. A konkrét teljes megismerése az általános vonások feltárását is feltételezi. Az általános vonások megismerésének pedig fontos eszköze az absztrakció, s egyben lényeges csomópontjai a kategóriák.

Lenin Filozófiai füzeteinek egyik jelentősége a kategóriák dialektikus materialista tanának felvázolása, illetve kidolgozása. A kategóriák fogalmán kívül útmutatást ad a kategóriák logikai levezetéséhez, a köztük levő összefüggés kimutatásához. Sok megjegyzést tesz egyes általános (vagyis filozófiai) kategóriák értelmezésével, a megismerésben betöltött szerepével kapcsolatban. Így megjegyzések találhatók az egyes, a különös, az általános kategóriájával, a tartalommal és a formával, a szabadsággal és a szükségszerűséggel, a tagadás tagadásával, a mennyiséggel, a minőséggel és a mértékkel, a lehetővel és az esetlegessel, a szükségszerűséggel és a véletlennel kapcsolatban stb. Legtöbbet foglalkozik Lenin az „ok-okozat” és a „törvény” kategóriáinak a megismerésben betöltött szerepével. Az okot és az okozatot mint az egyetemes összefüggés mozzanatait, lánczemeit fogja fel. A dialektikus megismerés a valóság mozzanatainak teljességükben való tükrözését jelenti. Az ok és az okozat feltárása az elmélyülő megismerés fontos, de csak egy lépcsőfoka. A jelenségek okainak feltárásával a külsőségektől eljutunk a lényeges vonások kimutatásáig. De az okság csak egy kis részecskéje a világösszefüggésnek, s ezért az egyetemes összefüggést csak egyoldalúan, töredékesen és nem teljesen fejezi ki.⁵⁷ A törvény

⁵⁴ I. m. 75. o.

⁵⁵ I. m. 155. o.

⁵⁶ I. m. 264. o.

⁵⁷ I. m. 114. és 143. o.

mélyebb összefüggést ad vissza, bár ez is „csak *egyik* lépcsőfoka a világfolyamatban levő *egység és összefüggés*, kölcsönös függés és teljesség emberi megismerésének”. A törvény az, ami tartós, maradandó azonosság a jelenségben. A törvény — lényegi viszonyok tükröződése. „... a *törvény és a lényeg*... egyfokozatú fogalmak, melyek a jelenségek, a világ stb. emberi megismerésének elmélyülését fejezik ki.”⁵⁸ A dialektikus megismerés a lényegi viszonyok (törvények) feltárásánál sem áll meg. Mivel a dialektikus megismerés a valóság mindenoldalú tükrözését jelenti, a megismerés a lényeg megismerésétől a még mélyebb lényegeket feltárásához vezet, vagyis a viszonylagos igazságokon keresztül az abszolút igazság felé halad.

A megismerés útja — egységes dialektikus folyamat. E folyamatban a tükrözés formái (érzet, fogalom, törvény) viszonylagos önállósággal rendelkeznek. A viszonylagos önállóság a tudat aktív szerepéből adódik, abból, hogy pl. a fogalomalkotás az általánosításon és az elvonatkoztatáson keresztül nem a valóság passzív tükörképe, hanem a valóság bizonyos alakítása. A tudat aktív jellege és viszonylagos önállósága egyenes arányban nő azzal, ahogyan a megismerés folyamán az objektív valóságtól egyre inkább eltávolodunk. Ilyen módon lehetővé válik, hogy a megismerés egy-egy eleme a viszonylagos önállóságából abszolút önállóvá váljék, vagyis metafizikusan kiszakadjon a megismerés *dialektikus* folyamatából. Ez történik a filozófiai idealizmusnál. Lenin filozófiai jegyzeteiben kiemeli az idealizmus ismeretelméleti gyökereit. Rámutat arra, hogy a filozófiai idealizmus is a valóságos emberi megismerés folyamatában keletkezik és a valóságot tükrözi; csak hogy itt torz — nem dialektikus, hanem *metafizikus* — tükrözés valósul meg. A megismerés egyik vonását, elemét (érzet, fogalom) *elszakítják az objektív valóságtól*, abszolút önállóvá teszik, a viszonylagosan aktív szerepét a teremtő funkciójával cserélik fel. Lenin Plátón eszmetanáról olvasva megállapítja: „... az idealizmus (= vallás) *lehetősége a d v a n* már az **első, elemi** elvonatkoztatásban.”⁵⁹ A fogalomalkotás, amely nem tükörszerűen holt, ismeretelméletileg lehetővé teszi az objektív idealizmus kialakulását. A filozófiai idealizmus és a vallás „a végtelenül bonyolult (dialektikus) emberi *megismerés egyi k á r n y a l a t á n á t*” alakul ki.⁶⁰ Hozzáteszi Lenin azt, hogy az uralkodó osztály érdeke rögzíti a papi butítást. Az idealizmus (vallás) keletkezésének ismeretelméleti lehetősége adva van a valóságos megismerési folyamatban, s az osztálytársadalmakban az uralkodó osztály érdeke valósággá alakítja. Ezek az útmutatások rendkívül fontosak ahhoz, hogy a vallás elleni harcot ne egyszerűsítsük le, hanem komolyan vizsgáljuk egyrészt a valóságtartalmát, másrészt a tükrözés torzítását, továbbá azt, hogy az osztályérdek milyen módon alakítja ki és rögzíti, áttételeken keresztül, a vallásos eszméket.

A Filozófiai füzetek egyik legjelentősebb tétele a dialektika, logika, ismeretelmélet azonosságáról, a dialektikus logika kidolgozásáról kifejtett tanítás. Lenin megállapítása szerint Hegel „A logika tudománya” c. műve harmadik könyvének harmadik szakaszában („Az eszme”) fejti ki legjobban a dialektikát. Hegel itt zseniálisan kimutatja, hogy „a logika és a gnoszeológia úgyszólván egybeesik”. Lenin Hegelre támaszkodva írja le híres tételét: „A 'Töké'-ben alkalmazva van egy tudományra a logikája, dialektikája és

⁵⁸ I. m. 134—135. o.

⁵⁹ I. m. 360. o.

⁶⁰ I. m. 351. o.

ismeretelmélete a materializmusnak (nem kell 3 szó: ez egy és ugyanaz), amely átvett minden értékeset Hegeltől, és továbbfejlesztette ezt az értékeset.”⁶¹ E lenini útmutatást és a Filozófiai füzetek idevonatkozó más tételeit elemezve, három problémára kell utalni: 1. a dialektika ismeretelméleti jelentőségére, 2. a dialektikus logika sajátosságára, 3. az ismeretelmélet dialektikai oldalára.

Lenin „A dialektika kérdéséhez” c. híres tanulmányában a dialektikát — s ezen belül elsősorban az ellentmondást — ismeretelméleti szempontból vizsgálja. Kiemeli, hogy az ellentétek azonossága a megismerésnek is törvénye. Rámutat arra, hogy a *dialektika ismeretelméleti oldalára nem fordítanak kellő figyelmet*. Ez a megállapítás rendkívül aktuális ma a marxista filozófia továbbfejlesztése szempontjából. A dogmatikus felfogás éppen a dialektika ismeretelméleti oldalának elhanyagolását eredményezte. Így volt ez nálunk is hosszú éveken keresztül pl. a felsőfokú propagandamunkában. A propagandamunkában a közérthetőség kedvéért megengedhető, hogy a dialektikát példák összegének tekintsük és példákkal illusztráljuk. De a dialektika (az ellentmondás) valójában nem példák összessége, hanem az objektív tárgy objektív sajátossága, másrészt, ebből kiindulva, a megismerés módszere. A világban végbemenő minden folyamat, jelenség megismerésének feltétele, hogy mint ellentétek egységét fogjuk fel. Így ismerhetjük meg a jelenség objektív mozgását, önmozgását, a jelenség életét, magát a jelenséget. A fejlődés két koncepcióját jellemezve, Lenin azt írja, hogy a dialektikus koncepció az önmozgás forrásának a megismerésére fordítja a figyelmet. Példának a Tőkét hozza fel, ahol Marx az árucserre ellentmondásainak elemzésére fordítja a figyelmet. Ez a dialektika egyik esete — mondja Lenin. „Ilyen módszerrel kell kifejteni (illetve tanulmányozni) a dialektikát egyáltalában . . .”⁶² A dialektika tanulmányozásánál, illetve kifejtésénél az *ismeretelméleti aspektust* emeli ki. Bármely mondatban fel lehet és fel kell tárni a dialektika összes elemeinek csíráit, hisz a dialektika az egész emberi megismerés sajátossága. A dialektika a mindenoldalú megismerés tudománya, a megismerési folyamat lényeges jellemzője, a megismerés módszere. Végkövetkeztetése: *a dialektika a marxizmus ismeretelmélete*. — Leninnek ez a tanítása ma arra kötelezi a marxista filozófusokat, hogy a dialektikát — mint a valóság megismerésének tudományos módszerét — ismeretelméleti szempontból is fejlesszék, és ezzel forradalmi megismerési módszert adjanak a világ átalakításához.

2/ A Filozófiai füzetek tartalmazzák a dialektikus logika kifejlesztésének programját, továbbá sok értékes útmutatást ahhoz, milyen sajátos vonásokkal kell rendelkeznie a marxizmus dialektikus logikájának. Az utóbbi években a lenini filozófiai örökség felhasználásával a Filozófiai füzetek tételeire támaszkodva, igen jelentős fejlődés, nagy fellendülés következett be a dialektikus logika kidolgozásában, a marxista dialektikus logikai irodalomban. Milyen útmutatást ad Lenin a dialektikus logika kiépítéséhez?

A dialektikus logikáról szóló tanítás elméleti alapja a módszer, a valóság és a valóságot tükröző tudat tartalmának összefüggése. Mivel Hegel idealista volt, s a fogalom és az objektum egybeeséséből indult ki, ezért nála a módszer a tárgy tartalmának, még pontosabban: a fogalomnak a mozgása. Lenin e gondolat dialektikus csíráját materialista módon értelmezve azt tanítja, hogy a módszer a valóság mozgását tükröző tudat tartalmának a mozgása. Abból a

⁶¹ I. m. 305. o.

⁶² I. m. 349. o.

dialektikus elvből kiindulva, hogy a valóságra — a belső objektív dialektika következtében — az önmozgás a jellemző, továbbá abból, hogy a tudat tartalma a valóságot tükrözi, megállapítható, hogy a módszer a tudat tartalmának belső mozgása az objektív valóság feltárása céljából. Más szavakkal: az objektív dialektika *tükröződésének* mint eszköznek a felhasználása a valóság megismerése érdekében.⁶³ Vagyis a módszer nem független az objektív valóságnak és az ezt visszatükröző tudatnak a tartalmától; a módszer fő vonásai e tartalom által meghatározottak: a módszer — tartalmas módszer. A megismerés módszere a tudat tartalmának sajátosságaitól függ. Ebből következik a dialektikus logika alapvető sajátossága, melyet Lenin a következőképpen határoz meg: „A logika nem a gondolkodás külső formáira, hanem *'minden anyagi, természeti és szellemi dolog' fejlődéstörvényeiről, vagyis a (gondolat) világ egész konkrét tartalmának és megismerésének fejlődéstörvényeiről szóló tan* (Kiemelés tőlem. — M. L.), vagyis a világ megismerése *történelének* eredménye, summája, végkövetkeztetése”.⁶⁴ Ebben legfontosabb a „tartalom”, vagyis annak kihangsúlyozása, hogy a dialektikus logika: a gondolkodás és a megismerés *tartalmának* törvényszerűségeit tárja fel. A logika feladata nem a gondolkodás formáinak leírása, hanem annak bemutatása, hogy a logikai formák és törvények az objektív világ tükröződései. Lenin kiemeli: Hegel csak kitalálta, hogy a fogalmakban, mozgásokban és változásokban, ellentéteik azonosságában, átmenetében a természet mozgása, átmenete stb. tükröződik. „Tehát nemcsak a gondolkodás *formáinak* leírása . . . hanem *az igazságnak való megfelelése is . . .*” Alább pedig ez található: „. . . a logika = az igazság kérdése.”⁶⁵ Vagyis a dialektikus logika alapvető követelménye: a valóság hű, dialektikus tükrözése. Lenin hangsúlyozza, hogy az emberi fogalmaknak rugalmasaknak, mozgékonyaknak, kölcsönösen összefüggőknek, ellentétekben egységeseknek kell lenniök, hogy át tudják fogni a világot, s igaz módon tükrözzék. Ezzel Lenin lerakta a dialektikus logika materialista alapról való kiépítésének alapköveit.

Végül a dialektika, logika, ismeretelmélet azonosságával kapcsolatban Lenin kihangsúlyozza a marxizmus ismeretelméletének dialektikus jellegét, szemben a mechanikus materializmus ismeretelméletével. Hangsúlyozza, hogy a „megismerés mozgása az objektum *felé* mindig csak dialektikusan haladhat . . .”⁶⁶ Az emberi megismerés elmélyülési folyamat a külső természetben, amely ellentmondásokat foglal magába. „A megismerés a gondolkodás örök, végtelen közlekedése az objektumhoz. A természetnek az emberi gondolatban való *tükröződését* nem 'holtnak', nem 'elvontnak', *nem mozgás nélkülinek, n e m e l l e n t é t e k n é l k ü l i n e k*, hanem az ellentétek mozgása, keletkezése és megoldása örök *f o l y a m a t á b a n* kell felfogni.”⁶⁷ Lenin hangsúlyozza a megismerési *folyamatban* levő dialektikát, mozgást, ellentmondást, vagyis kiemeli a marxista ismeretelmélet dialektikai oldalát. A marxista ismeretelméletnek két oldala van: 1. *az anyag elsődlegessége és a tudat másodlagossága szempontjából* az objektív valóság és a tükrözés eredménye, a tudat közti viszony, a megismerési folyamat szakaszairól szóló tanítás (érzéki, értelmi, gyakorlati megismerés), az igazság-elmélet stb. 2. *A dialektikus mozgás és fejlődés szempontjából* a megismerés folyamatában levő dialektikus mozzanatok,

⁶³ I. m. 78. o. V. ö. Fogarasi Béla: Logika. I. kiad. 392—398. o.

⁶⁴ I. m. 74—75. o.

⁶⁵ I. m. 159. o.

⁶⁶ I. m. 204. o.

⁶⁷ I. m. 179. o.

az, *hogyan, milyen módon* tükröződik az objektív valóság az emberi tudatban, *hogyan, milyen módon* nyerhetünk az objektív világ alakítása céljából a gyakorlatban felhasználható objektív igazságokat. Utaltunk már arra, hogy Lenin munkássága mindkét oldal fejlesztése szempontjából igen jelentős. Az elsővel főként a machizmust bírálva, a másodikkal a Filozófiai füzetekben foglalkozik. Az ismeretelmélet második oldalát még ma sem emeljük ki eléggé a tudományos munkában és főleg a marxista filozófiai propagandamunkában. Pedig az emberi cselekvéssel az ismeretelméletnek ez a vonása szoros kapcsolatban van, ezért nagyon fontos a gyakorlat szempontjából is. A marxizmus forradalmisága az ismeretelmélet vonatkozásában éppen ebből az oldalból adódik.

Fentiekből következik, hogy a dialektika, logika, ismeretelmélet konkrét azonossága a marxista filozófiában döntően a *megismerés dialektikus folyamatának* a három területen meglevő azonosságában áll. Egyedül a dialektikus megismerés van összhangban a materialista elmélettel: a tudat csak úgy tudja hűen, a valóságnak megfelelően visszaadni a jelenségeket, ha a dolgok objektív dialektikáját a megismerésben mint szubjektív dialektikát felhasználja. Éppen ezért a megismerés dialektikus folyamatának kidolgozása egybevágg azzal a marxista követelménnyel, hogy a valóságból kell kiindulni és azt hűen kell tükrözni. A megismerés dialektikus folyamata a legszorosabban összefügg az emberi cselekvéssel.

*

A történelemben ma lezajló gyors mozgás, rohamos fejlődés következtében a *materialista dialektika jelentősége korunkban rendkívül megnőtt.*⁶⁸ Milyen tényezők mutatják ezt?

Mindenekelőtt az *objektív társadalmi átalakulás* meggyorsulása. Korunk a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszaka, amikor a szocialista világregndszer gazdasági, politikai, tudományos és katonai súlyával egyre inkább döntő befolyást gyakorol a világtörténelem alakulására. A szocializmus világregndszerre válása, vagyis a szocializmusnak több országban való győzelme a szocializmus építésének olyan bonyolult kérdéseit veti fel (pl. általános törvényyszerűségek és nemzeti sajátosságok), amelyekben csak a materialista dialektika segítségével lehet jól eligazodni. A kommunizmus gyakorlati megvalósítása a mindennapi cselekvés célja lett. Lényegében felbomlott az imperializmus gyarmati rendszere, a felszabadult népek megindulnak a társadalmi haladás útján. Az imperializmus egyre kevésbé tud döntő hatást gyakorolni a történelmi átalakulás jövőjére. Az objektív történelmi fejlődés igazolja a materialista dialektikát, és szükségessé is teszi a fejlesztését. A dialektika jelentősége a gyors társadalmi változások, átalakulások korában megnő.

A kommunista mozgalomban az SZKP. XX. Kongresszusával megkezdődött *új szakasz is* a dialektika fontosságát, fejlesztésének jelentőségét indokolja. Egyrészt a szocializmus építésében elkövetett hibák egyik — ismeretelméleti — forrása a materialista dialektika megértésének hiánya, a konkrét történelmi sajátosságok háttérbe szorítása s a gazdasági és a kulturális építőmunkában való elhanyagolása volt. A dogmatikus politikai vezetés nem értette meg az általános, különös, egyes dialektikáját, s az általános vonások absztrakt

⁶⁸ V. ö. F. Konsztantyinov—H. Momdzsan: A dialektika és a jelenkor. (Kommuniziszt, 1960., 10. sz., 35—50. o.); M. Rozentál: A dialektikus logikáról. (Kommuniziszt, 1960., 11. sz., 27—38. o.)

hangsúlyozásával és a gazdaságpolitikába való átültetésével komoly károkat is okozott a szocializmus építésében. A revizionizmus az ellenkező végletbe esett: az általános, különös, egyes dialektikáját olyan értelemben tagadja, hogy a sajátos történelmi és nemzeti vonásokat eltúlozva, elveti a szocialista országok fejlődésében objektíve meglévő általános, közös törvényszerűségeket, eljutva ezzel a „nemzeti kommunizmus”-hoz, az antimarxizmushoz.⁶⁹ A revizionizmus megtagadta a forradalmi dialektikát, és evolucionista koncepciót tett magáévá. Mind a dogmatizmus, mind a revizionizmus antidialektikus álláspontra helyezkedett. A mai történelmi helyzetben fontos feladat a materialista dialektika megszabadítása a torzításoktól, a torz alkalmazásoktól és, a lenini útmutatásnak megfelelően, ténylegesen marxista alkotó módon való továbbfejlesztése. A dialektika ismeretelméleti oldalról segít abban, hogy a revizionizmust és a dogmatizmust elkerüljük.

A mai nemzetközi fejlődés döntő kérdéseiben csak a materialista dialektika alapján lehet helyes álláspontot elfoglalni. A fő probléma korunk új, sajátos vonásainak kellő figyelembevétele, megfelelő értékelése és belőlük helyes következtetések levonása, új feladatok meghatározása. Ez az elemzés csak a materialista dialektika segítségével végezhető el. A nemzetközi kommunista mozgalomban még meglévő dogmatikus, szektás erők Lenin tételeire hivatkoznak, ezeket a konkrét történelmi helyzettől elszakítva értelmezik, s hibás következtetéseket vonnak le belőlük a nemzetközi politikára. Ha a materialista dialektika alapján elemezzük a világ mai erőviszonyait, éppen a konkrét új vonások feltárásával állapíthatjuk meg, hogy a szocializmus egyre döntőbb befolyást gyakorol a történelem menetére. Ismeretes, hogy ebből vöntak le az SZKP XX. és XXII. Kongresszusán a marxizmus elméletének továbbfejlesztése és a nemzetközi fejlődés szempontjából egyaránt óriási jelentőségű tételeket, hogy: 1. lehetséges és szükségszerű a két társadalmi rendszer békés egymás mellett élése, 2. a világháború elkerülhető, és már a mai korban kiiktatható az emberiség életéből, 3. a szocializmusba való átmenet egyes országokban békés úton is megvalósulhat. Az új elméleti megállapítások csak a materialista dialektika alapján jöhettek létre. Megalkotásukban a marxista dialektika olyan fontos követelményei nyilvánulnak meg, mint a valóságból való kiindulás, az erőviszonyok konkrét elemzése és az új helyzet sajátos vonásainak a felismerése.

Lenin akkor fogott hozzá a materialista dialektika kidolgozásához, amikor az emberiség egy forradalmi időszakot élt át, s a néptömegek, a szubjektív tényezők történelemformáló szerepe óriási méretekben megnőtt. Nem véletlen, hogy Lenin elsősorban a szubjektív dialektika kidolgozására fordította a figyelmet. Ebből a szempontból korunk több hasonlóságot mutat fel az Októberi Forradalom előtti időszakkal, természetesen azzal az óriási különbséggel, hogy ma már nem szocialista forradalom, hanem a kommunizmus felépítése előtt áll az emberiség. Ma mind a békéért és a demokráciáért, a gyarmati rendszer teljes felszámolásáért, a nemzeti függetlenségért folytatott harc, mind a szocializmus és a kommunizmus építésében való részvétel megköveteli a nép aktív bekapcsolódását az építő munkába. A kommunizmus a néptömegek öntevékenységének kibontakozását, az egyéniség szabad, sokoldalú kifejlődését, a társadalmi öngazgatás kialakulását jelenti, vagyis a szubjektív tényező

⁶⁹ V. ö. Gedő András: A tudományos kommunizmus nemzetközisége és a „nemzeti kommunizmus”. I. m. 25—56. o.

szerepének óriási megnövekedését, amiben a világnézeti és az erkölcsi-politikai tényezőknél egyre növekvő szerepük van. A szubjektív dialektika részletes kidolgozása ebben az összefüggésben is halaszthatatlan. Nagyon fontos a dialektika kiépítése azért is, mert a dogmatizmus és a szektásság a filozófiának ezt az oldalát bizonyos fokig elhanyagolta.

A dogmatizmusból és a szektásságból nemcsak azért következik a dialektika lebecsülése, mert a konkrét történelmi sajátosságokat, az elmélet és a gyakorlat egységét, dialektikus kapcsolatát háttérbe szorítja. Elhomályosodott az a materialista s Lenin által a dialektikában is első helyre állított módszertani követelmény, hogy a párt politikájának a valóságból kell kiindulnia. A személyi kultusz a néptömegektől való elszakadásra, történelmi szerepük lebecsülésére vezet. A tömegek szerepének elhomályosítása egyben a történelmi cselekvést végrehajtó, a történelmet alkotó szubjektív erők jelentőségének bizonyos tagadása is. Ebből következett a dialektika szubjektív oldalának, ismeretelméleti jelentőségének háttérbe szorítása. Mind a tudományos, mind a propagandamunkában a materialista dialektika objektív oldala volt előtérben, ami egyben a megismerésre vonatkozó dialektika elhanyagolását idézte elő. A személyi kultusszal való leszámolás, sok áttételen keresztül, a szubjektív dialektika fejlesztését is szükségszerűvé teszi.

Hazánkban Lenin Filozófiai füzetéről, a jegyzetekben felvetett kérdésekről még igen kevés cikk, tanulmány, önálló munka jelent meg. A lenini filozófiai örökség feldolgozása munkát követel: a többi között azt, hogy a materialista dialektikát, annak ismeretelméleti vonatkozásait a lenini útmutatás szellemében ki kell dolgozni. A most megjelent 38. kötet ösztönzést kell hogy adjon e munka kifejlődéséhez.

ЛЕНИН ЗА РАЗРАБОТКУ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ

Ласло Мольнар

Основная мысль статьи заключается в том, что в «Философских тетрадах» Ленин развивает прежде всего диалектику как теорию познания. В основных чертах автор излагает содержание этого сочинения, указывая на разницу между этим изданием и венгерским изданием 1954 года. Коротко анализируются характер, особенности и способы изучения и разработки этого сочинения. Излагая основные вопросы произведения, автор подчеркивает оценку философских источников марксизма Лениным, его примечания, относящиеся к истории философии и диалектики и поучения, вытекающие из них, а также вопросы исторического материализма и высказывания о философских проблемах естественных наук.

Основной раздел статьи посвящен анализу центрального вопроса произведения Ленина, т. е. материалистической диалектики как науки и метода познания. В составе этой проблематики рассматриваются следующие вопросы: 1. основные черты диалектического метода, 2. процесс диалектического познания, 3. тождество диалектики, логики и теории познания. Он толкует 16 элементов диалектики прежде всего как моменты диалектического исследования, пытая их систематизировать. Автор останавливается также на вопросе о понятии диалектического противоречия и единстве противоречия и движения. Анализируя диалектику познавательного процесса, он касается и главных гносеологических категорий. Рассматривая ленинское учение о конкретном тождестве диалектики, логики и теории познания, автор подчеркивает: 1. познавательное значение диалектики, 2. основные особенности диалектической логики, 3. диалектическую сторону теории познания. Изложив эти вопросы, автор оценивает статью Ленина «К вопросу о диалектике», в которой раскрывается гносеологическая сторона диалектики. В статье нередко подчеркивается значение развития диалектики с точки зрения теории познания, что тесно связано с революционной практикой.

Наконец, автор подчеркивает, что значение материалистической диалектики в наши дни возросло. Причинами этого явления следует считать: ускорение процессов общественных изменений, важность преодоления ревизионизма и догматизма, выявление новых, свойственных черт современной исторической обстановки, рост субъективного фактора, т. е. творческой роли народа.

LENIN FOR THE ELABORATION OF MATERIALISTIC DIALECTICS

László Molnár

The fundamental idea of the article is that Lenin, in his "Philosophical brochures", develops, in the first place, materialistic dialectics, and he develops it as epistemology. The article gives a brief account of the content of Lenin's work and of the differences between the Hungarian edition in 1954 and this edition. Dealing with the main questions of the work, the article lays a special stress on Lenin's estimation of the philosophical sources of Marxism, on the notes made in connection with the history of philosophy, the history of dialectics and on the lessons drawn from them, on the questions of historical materialism and on the statements made on the philosophical problems of natural sciences.

The main chapter of the article is devoted to an analysis of the central question of Lenin's work: materialistic dialectics as a science and as a method of cognition. Within this scope, it deals with: 1. the characteristics of the dialectical method, 2. the dialectical process of cognition, 3. the identity of dialectics, logics and epistemology. The article interprets the 16 elements of dialectics mainly as the moments of dialectical research, and makes an attempt at their systematization. It deals with the interpretation of dialectical contradiction and with the unity of contradiction and motion. Analysing the dialectics of the process of cognition, it dwells on the main categories of epistemology. Dealing with Lenin's doctrine on the complete unity of dialectics, logic and epistemology, the article emphasizes: 1. the gnosiological importance of dialectics 2. the main characteristics of dialectical logic, 3. the dialectical side of epistemology. When explaining these questions, the article gives an estimation of Lenin's work "To the question of dialectics", which reveals the gnosiological side of dialectics. The importance of the development of dialectics from the gnosiological point of view which is closely connected with revolutionary practice, is emphasized on several places.

At the end of his article the author states that, in our days, the importance of materialistic dialectics has increased. The reasons of this increase are: the acceleration of social transformations, the importance of getting over revisionism and dogmatism, the analysis of the new and special features of the present historical situation and the increase of the subjective factor, *i. e.* the creative role of people.